

Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα.

Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον

Παπαδοπούλου Β. Δέσποινα,

Επίκουρος Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η σύσταση ενός επιστημονικού αντικειμένου

Ο όρος της κοινωνικής ενσωμάτωσης προέρχεται από την κοινωνιολογική παράδοση. Τοποθετείται στο επίκεντρο της παρατήρησης της σύστασης των κοινωνιών αλλά και της σχέσης των μελών της μ αυτήν. Είναι με άλλα λόγια η θεμελιώδης διαδικασία κοινωνικής οργάνωσης και συμμετοχής.

Τι είναι όμως η κοινωνική ενσωμάτωση και γιατί ένας παραδοσιακός όρος της κοινωνιολογίας αποδεικνύεται τόσο επίκαιρος για την εύρυθμη λειτουργία της σύγχρονης κοινωνίας; Ποια σχέση συνδέει τον επιστημονικό όρο της κοινωνικής ενσωμάτωσης με τις πολιτικές ενσωμάτωσης αλλά και τον όρο της καθομιλουμένης; Σε τι διαφέρουν οι όροι της ένταξης και της ενσωμάτωσης; Η ελληνική κοινωνία επιδεικνύει διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης σήμερα στην πράξη, για ποιους πληθυσμούς και ποιες είναι αυτές; Στο παρόν κείμενο θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, αναδεικνύοντας τις σκοτεινές και αντιφατικές πλευρές του αγαπημένου αλλά και ασαφούς όρου της κοινωνιολογικής επιστήμης.

Ο Emile Durkheim από την αρχή του εικοστού αιώνα μιλούσε για *ενσωμάτωση της κοινωνίας (integration de la société)* και για *ενσωμάτωση στην κοινωνία (integration à la société)*. Η καταγωγή του όρου αποδίδεται στον Emile Durkheim κυρίως μέσα από το έργο του για τις κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας¹. Δεν είναι τυχαίο ότι μία από τις πρώτες κλασσικές μελέτες που εγκαθίδρυσαν την κοινωνιολογία ως επιστήμη είναι το έργο του Γάλλου κοινωνιολόγου πάνω στις αιτίες που οδηγούν κάποιον να γίνει αυτόχειρας. Όμως ο όρος έχει εξελιχθεί σ' έναν

---

¹ Emile Durkheim, 1974, *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αναγνωστίδη.

ιδιαίτερα ασαφή όρο, γιατί η χρήση του συναντάται ταυτόχρονα τόσο στο επιστημονικό όσο και στο πολιτικό λεξιλόγιο. «Η γαλλική κυβέρνηση περιλάμβανε στη σύνθεσή της στις αρχές της δεκαετίας του '90 Υφυπουργό Κοινωνικής Ενσωμάτωσης (τον Kofi Yamgnane) και το 2006 Υπουργό Εργασίας και Κοινωνικής Συνοχής (τον Jean-Louis Borloo).

Παράλληλα, η κοινωνική ενσωμάτωση, επειδή όπως είπαμε αποτέλεσε κεντρική έννοια στο έργο *Η Αυτοκτονία* του E. Durkheim, η χρήση της τροφοδότησε πολλές συζητήσεις μεταξύ κοινωνιολόγων. Η διάκριση μεταξύ μηχανικής και οργανικής αλληλεγγύης στο έργο του δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία πρώτη αποτύπωση τυπολογίας κοινωνικού δεσμού με βάση τον οποίο οι άνθρωποι ενσωματώνονται ή δεν ενσωματώνονται σε μία κοινωνία. Αυτοί οι δύο τύποι αλληλεγγύης πλέκονται γύρω από διαφορετικές αξίες αλλά και θεμελιώνουν διαφορετικές αρχές συμμετοχής. Στον μεν πρώτο στηριζόμαστε στους πρωτογενείς δεσμούς, δεσμούς αίματος, συγγένειας, οικογένειας με γνώμονα την ομοιότητα, αρχικά βιολογική αργότερα πολιτισμική. Στο δε δεύτερο που αποτελεί και την εξέλιξη του πρώτου, στηριζόμαστε σε δεσμούς οργανικούς και απρόσωπους, δηλαδή δεσμούς κοινών συμφερόντων, στόχων, κοινωνικών και πολιτικών αξιών και συμμετοχής στην ίδια ομάδα και οντότητα. Ολόκληρη η κοινωνιολογική θεωρεία στήθηκε πάνω στη διάκριση μεταξύ μηχανικής και οργανικής αλληλεγγύης. Λίγο αργότερα στη γερμανική επιστήμη ο Tönnies² επεξεργαζόμενος την περίφημη διάκριση του Weber³ μεταξύ του κοινωνικού δεσμού που είναι θέμα κοινοτικής τάξης (Gemeinschaft) και του δεσμού που είναι θέμα κοινωνικής τάξης (Gesellschaft) θεμελίωσε την αντίθεση μεταξύ «κοινότητας» και «κοινωνίας» «εκφράζοντας την προτίμησή του στην πρώτη, που είναι ζωντανή και φυσική, ενώ η δεύτερη είναι, κατά τη γνώμη του, μηχανική και τεχνητή: «Το στοιχείο που αποτέλεσε από καταβολής κόσμου το προτέρημα της ζωής στην ύπαιθρο, έγκειται στο ότι οι αγροτικές κοινότητες δημιουργούν ισχυρότερες και ζωντανότερες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων: η κοινότητα αποτελεί την κοινή, αληθινή και διαρκή ζωή. Η κοινωνία είναι μόνο παροδική και φαινομενική. Και, ως ένα βαθμό, μπορούμε να συλλάβουμε την κοινότητα ως ζώντα οργανισμό, και την κοινωνία ως μηχανικό και τεχνητό μάγμα» (Shnapper, 2008, σελ.26-27). Έτσι ο κοινωνικός δεσμός, δηλαδή ο αόρατος ή ορατός, τυπικός ή άτυπος δεσμός (lien) που

² Ταίνις Φ., 1975, *Κοινότητα και Κοινωνία*, Αθήνα, εκ. Αναγνωστίδη.

³ Weber M., 1995, *Economie et Société*, tom.1 et 2, Paris, éd. Plon. Και για την ελληνική μετάφραση, *Οικονομία και Κοινωνία*, εκδ. Αναγνωστίδη.

ενώνει μεταξύ τους τα μέλη μιας οργανωμένης μονάδας (κοινότητας ή κοινωνίας) και τα οδηγεί να συμβιώνουν με τον άλφα ή το βήτα τρόπο, αποτελεί τον κύριο μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης. Με βάση αυτόν, τα μέλη μιας κοινωνίας ενσωματώνονται σ' αυτήν και η ίδια η κοινωνία συγκροτείται σαν συμπαγή μονάδα.

Εκτός όμως από την παραδοσιακή ευρωπαϊκή κοινωνιολογία, ο όρος χρησιμοποιήθηκε τα μέγιστα από τη σχολή του Σικάγο, όπου με το βιβλίο των William Thomas και Florian Znaniecki (1888-1956), *Ο Πολωνός Χωρικός*⁴ ο όρος σχετίζεται για πρώτη φορά επίσημα με το φαινόμενο της μετανάστευσης και τους όρους συμμετοχής των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Στην Αμερική της μετανάστευσης του τέλους του 19^{ου} και αρχών του εικοστού αιώνα, όπου μία ολόκληρη ήπειρος συγκροτείται και δομείται μέσα από τις ευρωπαϊκές μετακινήσεις, η ενσωμάτωση, κάτω από τους όρους αφομοίωση-επιπολιτισμός (assimilation-acculturation), αποδεικνύεται ως η κύρια διαδικασία σύστασης των «νέων κοινωνιών». Το έργο των Thomas και Znaniecki εισηγήθηκε τις έρευνες για την «κοινωνική αποδιοργάνωση» που αναπτύχθηκαν στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Οι δύο συγγραφείς ήθελαν να αποδείξουν ότι η συχνά εύθραυστη πνευματική κατάσταση των μεταναστών δεν οφείλεται στη φυλή τους και σε βιολογικούς παράγοντες, αλλά ότι συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν στην καθημερινή τους ζωή ως συνέπεια της μετανάστευσης. Προκειμένου να αναλύσουν τις αλλαγές αυτές, εισήγαγαν την έννοια της «αποδιοργάνωσης», για να δηλώσουν την εξασθένηση της επιρροής των κοινωνικών κανόνων μεταξύ των μελών της ομάδας. Μεταφερμένοι ξαφνικά στην Αμερική, πολλοί από τους Πολωνούς, που είχαν ανατραφεί σε πρωτογενείς ομάδες όπου η συμπεριφορά εξαρτάται άμεσα από τους κανόνες που τίθενται συλλογικά, επεδείκνυαν αποκλίνουσα διαγωγή: βιαιότητες, επαγγελματική αστάθεια, διάλυση της οικογενειακής εστίας, εγκληματικότητα της νέας γενιάς. (Schnapper, οπ. αν. σελ.35). Έτσι ανοίγει ένα τεράστιο κεφάλαιο στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών όπου η ενσωμάτωση, ως έννοια και ως διαδικασία, ταυτίζεται όλο και περισσότερο με τα προβλήματα προσαρμογής και συμμετοχής των μεταναστών και των απογόνων τους στην κοινωνία εγκατάστασης. Η ενσωμάτωση αφορά αποκλειστικά τους μετανάστες στην κοινή λογική της ευρωπαϊκής και αμερικάνικης διανόησης, αλλά και στον κοινωνικό και πολιτικό βίο.

---

⁴ William I. Thomas και Florian Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, Chicago University Press, 1918-1920.

Η πολιτική χρήση του όρου

Η διαδρομή για να φτάσουμε σήμερα στη χρήση του όρου κοινωνική ενσωμάτωση είναι μακρά, μη γραμμική, συχνά περιπετειώδης και οι χρονικές συγκυρίες που εξυπηρέτησε υπήρξαν πολλές και διαφορετικές. Ο όρος εκτός από κοινωνιολογικό απέκτησε και ένα φορτισμένο και χρωματισμένο πολιτικό περιεχόμενο.

Η αποικιοκρατία αφήνει ως κληροδότημα τη νομιμοποίηση των όρων επιπολιτισμός (acculturation) και αφομοίωση (assimilation). «Η πρώτη διαδικασία -η υιοθέτηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών- ορίστηκε, ανάλογα με τους συγγραφείς, ως «επιπολιτισμός», «αφομοίωση», «πολιτισμική αφομοίωση» ή «πολιτισμική ενσωμάτωση». Η δεύτερη διαδικασία -η συμμετοχή στα διάφορα επίπεδα του κοινωνικού βίου- ορίστηκε ως «δομική αφομοίωση», «κοινωνική αφομοίωση», «ενσωμάτωση», «κοινωνική ενσωμάτωση» ή «δομική ενσωμάτωση». Πολλοί αμερικανοί συγγραφείς διατήρησαν την έννοια της αφομοίωσης συνοδεύοντάς την με επιθετικούς προσδιορισμούς (δομική αφομοίωση, πολιτισμική αφομοίωση). Αντίθετα, η μεγάλη πλειοψηφία των γάλλων ερευνητών εδώ και είκοσι χρόνια, υιοθέτησε την έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Πράγματι, μια εντονότατη κριτική συνέβαλε στο να καταγγείλει την αφομοίωση ως διαδικασία που καταστρέφει τον πολιτισμό των χωρών προέλευσης των μεταναστών. Στην πραγματικότητα δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο: η λεγόμενη πολιτική αφομοίωσης δεν συνεπάγετο την κατάργηση των ιδιαιτεροτήτων των πρόσφατα μεταναστευσάντων πληθυσμών, πράγμα που δεν είναι ούτε ευκαταίο, ούτε δυνατό. Συνεπάγεται τον περιορισμό τους στην ιδιωτική σφαίρα και την αποφυγή έκφρασής τους στο δημόσιο βίο, με την ευρεία έννοια του όρου. Οι καιροί όμως είχαν αλλάξει. Σύμφωνα με τη διατυπωθείσα ενάντια στην αφομοίωση κριτική, ο όρος αυτός που υπήρξε αρχικά νομικός και αργότερα πολιτισμικός, συνεπάγεται την απορρόφηση των αλλοδαπών και τη συγχώνευσή τους στην κοινωνία υποδοχής, με αποτέλεσμα την απώλεια της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας. Έτσι, η αφομοίωση συνδυάστηκε με τον εθνικισμό, την αποικιοκρατία και τον ιμπεριαλισμό» (Schnapper, 2008, σελ.5). Και ενώ η Αμερική παραμένει στις αξίες της αφομοίωσης των μεταναστών της, η Ευρώπη και δη η Γαλλία, κάτω από το ιδεολογικό βάρος της καταδίκης της αποικιοκρατίας,

περνάει από τις πολιτικές «αφομοίωσης» στις πολιτικές «ενσωμάτωσης». Περνάει με άλλα λόγια από τη νομιμοποίηση της επιβολής της απώλειας της πολιτισμικής ταυτότητας των μεταναστών στη νομιμοποίηση της επιβολής του περιορισμού της πολιτισμικής ταυτότητας στην ιδιωτική σφαίρα των μεταναστών.

Ωστόσο ακριβώς εδώ αρχίζει η σύγχρονη διαμάχη πάνω στο περιεχόμενο της ενσωμάτωσης και η ενσωμάτωση αποκτά ένα κεντρικό νόημα στη συγκρότηση της σύγχρονης κοινωνίας και στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Ποιος είναι ενσωματωμένος και ποιος όχι; Από που αρχίζει και που τελειώνει η ενσωμάτωση ή η απενσωμάτωση των μεταναστών; Υπάρχουν μέτρα για να μετρηθεί πόσο είναι κάποιος ενσωματωμένος και με βάση ποια κριτήρια μπορεί να γίνει αυτό;

Καθόλη τη διάρκεια της «ένδοξης τριακονταετίας» (1950-1980), η αφθονία της μισθωτής εργασίας δημιούργησε ένα προστατευτικό πέπλο κοινωνικής συμμετοχής για όλους, πολίτες και αλλοδαπούς μετανάστες, υπό τον όρο της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας. Όμως με το τέλος αυτής της περιόδου, το κλείσιμο των μεγάλων εργοστασίων στις πόλεις του βορρά και την αύξηση της ανεργίας, η έλλειψη κοινωνικοποίησης μέσα από τη μισθωτή εργασία, επανέφερε δριμύτερο το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των ευπαθών πληθυσμών και ιδιαίτερα των μεταναστευτικών πληθυσμών. Είναι η περίοδος των μεγάλων μουσουλμανικών μεταναστεύσεων προς την Κεντρική Ευρώπη (1980-1995) με χαρακτήρα συχνά μη οργανωμένο και μη νόμιμο τουλάχιστον τη στιγμή εισόδου στη χώρα εγκατάστασης. Οι δεκαετίες του '80 και του '90 χαρακτηρίζονται από τη διακοπή της επίσημης μετανάστευσης, από την έξαρση της συνεπαγόμενης λαθρομετανάστευσης, από μεταναστευτικές μετακινήσεις μέσω οικογενειακής συνένωσης και από την όξυνση των δεικτών ανεργίας.

Σε προσπάθεια επίλυσης αυτών των προβλημάτων εισέρχεται και η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία κατ' αρχήν υιοθετεί τον όρο της «κοινωνικής ένταξης», προσπαθώντας από τη μία να πάρει απόσταση από όρους όπως ενσωμάτωση και αφομοίωση που ήδη δέχονται σκληρή κριτική στη Γαλλία και από την άλλη να περιορίσει τις πολιτικές παρεμβάσεις στους μετανάστες στο χώρο της συμμετοχής στην αγορά εργασίας (insertion professionnelle). Από τις πιο πρόσφατες ρυθμίσεις, η Συνθήκη της Λισσαβόνας το 2000 έθεσε το θεμελιώδη λίθο στην κατασκευή ενός κοινού ευρωπαϊκού μοντέλου ένταξης των μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί στις ευρωπαϊκές κοινωνίες υποδοχής, με βάση όμως αποκλειστικά και μόνο την ένταξη

στην αγορά εργασίας. Λίγο αργότερα το πρόγραμμα της Χάγης που εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της 4^{ης} και 5^{ης} Νοεμβρίου του 2004, υπογραμμίζει την αναγκαιότητα ενός μεγαλύτερου συντονισμού των εθνικών πολιτικών ένταξης και των πρωτοβουλιών της Ε.Ε στον τομέα αυτό. Το Συμβούλιο ΔΕΥ⁵ της 19^{ης} Νοεμβρίου του 2004 ενέκρινε τις κοινές βασικές αρχές για τη στήριξη ενός συνεκτικού ευρωπαϊκού πλαισίου στον τομέα της ένταξης των υπηκόων των τρίτων χωρών. Σε μία πρώτη φάση, η Επιτροπή δημοσίευσε μία πράσινη βίβλο σχετικά με την κοινοτική προσέγγιση της διαχείρισης των οικονομικών μεταναστεύσεων, υπογραμμίζοντας ότι τα μέτρα εισδοχής πρέπει να συνοδεύονται από ισχυρές πολιτικές ένταξης (COM 2005, 389 τελικό, Βρυξέλλες 1.9.2005, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών, σ.3). Για το λόγο αυτό συνέταξε μία σειρά από «κοινές βασικές αρχές», συνολικά εννέα καταναμημένες αντίστοιχα στο εθνικό και το ευρωπαϊκό επίπεδο. Όλες προσβλέπουν σ' ένα στόχο: την ενίσχυση της ένταξης των νόμιμων μεταναστών στις κοινωνίες εγκατάστασής τους. Εάν παρατηρήσουμε τις εννέα βασικές αρχές της βίβλου περί ένταξης στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, θα διαπιστώσουμε ότι ειδικά τα μέτρα που αναφέρονται στο εθνικό επίπεδο αφορούν στην αναδιαμόρφωση των εγχώριων κοινωνικών θεσμών έτσι ώστε να συμπεριλάβουν και τους μετανάστες στη

---

⁵ Το Συμβούλιο Υπουργών Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων της ΕΕ, της 21ης Σεπτεμβρίου 2009, επικύρωσε την *Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για την καλύτερη μεταφορά και εφαρμογή της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ για το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών της οικογένειάς τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών-μελών*. Το Συμβούλιο ΔΕΥ τα προτρέπει να εξασφαλίσουν, «κατά προτεραιότητα», την ουσιαστική εφαρμογή της Οδηγίας, παρακολουθώντας ωστόσο «εκ του σύνεγγυς» και αντιμετωπίζοντας με κατάλληλα μέτρα την κατάχρηση και την απάτη του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας. Σε περίπτωση που διαπιστωθούν συστηματικές τάσεις κατάχρησης και απάτης, με βάση τις πληροφορίες που τα κράτη-μέλη υποβάλλουν στην Επιτροπή, το Συμβούλιο θα επανεξετάσει το ζήτημα και τους τρόπους αντιμετώπισής του «με τα πλέον πρόσφορα μέσα». Το ζήτημα της καταχρηστικής άσκησης των κοινοτικών ελευθεριών είναι παλαιό, ιδίως σε σχέση με την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων ή/και υπηρεσιών. Παρουσιάζεται συχνά με τη μορφή της ανεξέλεγκτης εισόδου και διαμονής αλλοδαπών μεταναστών. Ήδη πριν από την Οδηγία 2004/38/ΕΚ, με την οποία κωδικοποιήθηκε το πλούσιο κοινοτικό κεκτημένο στον τομέα της ελεύθερης κυκλοφορίας προσώπων, παρόμοια ερωτήματα είχαν απασχολήσει το Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) άλλοτε αυτοτελώς και άλλοτε στο πλαίσιο της εφαρμογής Ευρωπαϊκών Συμφωνιών με τρίτες χώρες. Φαίνεται δε ότι είχαν δημιουργηθεί δύο τάσεις για την αντιμετώπισή τους: η περιοριστική, όπως εκφραζόταν κυρίως στην υπόθεση ΔΕΚ C-109/01 *Akrich* (επίσης C-1/05 *Jia*), και η φιλελεύθερη, την οποία εκπροσωπούσαν οι αποφάσεις ΔΕΚ C-60/00 *Carpenter*, C-459/99 *MRAX*, C-157/03 *Επιτροπή/Ισπανία* κ.ά. Στη διάσταση της νομολογίας έβαλε τέλος η απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση C-127/08 *Metock e.a.*, όπου το Δικαστήριο συντάχθηκε ρητά με τη φιλελεύθερη τάση, ανατρέποντας τη νομολογία *Akrich*.

Βλέπε <http://www.proeuro.gr/articles.php?artid=3406&lang=1&catid=1>

λειτουργία τους (COM 2005, 389 τελικό, Βρυξέλλες 1.9.2005, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, κλπ. οπ.αν)⁶. Έτσι δίνεται προτεραιότητα στους θεσμούς της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, στη συμμετοχή στη δημοκρατική διαδικασία και στην ανάπτυξη των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων των μεταναστών, στην πρόσβασή τους στις υπηρεσίες, αλλά και σε μία πολιτισμική και θρησκευτική ελευθερία που να μην έρχεται σε σύγκρουση με τα χρηστά ήθη της εθνικής κοινωνίας. Θέτονται δηλαδή τα θεμέλια για τη νομιμοποίηση ενός μοντέλου ένταξης μακριά ή ανεξάρτητα από τα εθνικά πολιτισμικά πρότυπα και σε κάθε περίπτωση, η ένταξη ως πρότυπο αποδεσμεύεται από τις παραδόσεις των οικείων εθνικών πολιτικών ενσωμάτωσης και αφομοίωσης (Γαλλία) ή της προσωρινότητας του μετανάστη (Γερμανία) (Παπαδοπούλου, 2007, σελ.6).

Κατά συνέπεια, αναπόφευκτα συστήνεται ένας δημόσιος διάλογος στο εάν οι χώρες υποδοχής νομιμοποιούνται και μέχρι ποιο βαθμό να παρεμβαίνουν στην ενσωμάτωση των μεταναστών τους και τι είναι εφικτό να πετύχει στην πράξη. Πολλοί διανοούμενοι αλλά και πολιτικοί γίνονται οπαδοί μιας «απλής κοινωνικής ένταξης» με στόχο αποκλειστικά και μόνο την ενίσχυση στη συμμετοχή στην αγοράς εργασίας, αφού η ενσωμάτωση δέχεται ισχυρή κριτική και θεωρείται αποτυχημένη. Ο Didier Lapeyronnie αναφέρει ενδεικτικά ότι «Είναι πλέον γνωστό ότι οι χώρες που εφήρμοσαν κατά κόρον τις πολιτικές ενσωμάτωσης (πολιτική μετάλλαξη της πολιτισμικής αφομοίωσης), έχουν εγκαταλείψει οριστικά την προσπάθεια να «ενσωματώνουν» τους πληθυσμούς τους, αφού είναι δεδομένο ότι αυτό το πρότυπο της εθνικής ενσωμάτωσης αποτελεί την κυρίαρχη ματιά των εθνικών πληθυσμών στους μετανάστες». (Dewitte, 1999, σ.8 ; Lapeyronnie, 2003, σ.95). Αφού πλέον οι εθνικοί πληθυσμοί δεν νομιμοποιούνται να «ενσωματώσουν» τους μετανάστες τους, οι σχέσεις εξουσίας και ηγεμονίας των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων πάνω στις ασθενέστερες με τις οποίες ζουν μαζί, μετατοπίζονται σε άλλους παράγοντες και μηχανισμούς, όπως είναι η γνώση και η πρόσβαση στην εκπαίδευση (τυπική και άτυπη), η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, η πρόσβαση στον πλούτο και στα δικαιώματα γενικότερα. Η Ευρώπη σήμερα αναζητά απεγνωσμένα έναν τρόπο να διατηρήσει και να ενδυναμώσει την κοινωνική συνοχή των κοινωνιών της,

---

⁶ Οι βασικές αρχές 1,2,3,4,5,6 και 9 έχουν όλες άμεσα ή έμμεσα σχέση με την ένταξη και την αναδιαμόρφωση των θεσμών της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας και του συνόλου των δημόσιων και ιδιωτικών θεσμών, βλέπε όπ. αν. σ.3-11.

αναδιαρθρώνοντας τόσο τους θεσμούς όσο την κοινωνικοποίηση μέσα απ' αυτούς δηλαδή το περιεχόμενο των διαδικασιών ενσωμάτωσης.

Κοινωνική Ένταξη και Κοινωνική Ενσωμάτωση

Υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των όρων και των διαδικασιών «κοινωνικής ένταξης» και «κοινωνικής ενσωμάτωσης»; Για να μιλήσουμε όμως για κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση θα πρέπει πρώτα να αναφερθούμε στους όρους της Ένταξης (Inclusion και Insertion). Ο άνθρωπος εντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης (Inclusion-Socialisation). Είναι αυτή η διαδικασία που ξεκινώντας από τη μηδενική στιγμή της γέννησης του ανθρώπου ξεκινάει μία διαδικασία ένταξης και προσαρμογής του στην κοινωνία που ολοκληρώνεται με το πέρας της ζωής του. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης κάποιοι παράγοντες παίζουν πρωταρχικό ρόλο έτσι ώστε η ένταξη του να επιτευχθεί ή να μην πραγματοποιηθεί. Παράγοντες και μηχανισμοί κοινωνικοποίησης όπως είναι η οικογένεια, το σχολείο, η εργασία, και το σύνολο των θεσμών μιας οργανωμένης κοινωνίας σηκώνουν το βάρος των διαδικασιών κοινωνικοποίησης και η κάθε δυσλειτουργία τους ευθύνεται για την αποκοινωνικοποίηση του ατόμου και των ομάδων. Επίσης θα πρέπει να τονιστεί ότι η διαδικασία ένταξης δεν είναι μία και μοναδική, αντίθετα υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές ένταξης τόσες όσες προωθεί και / ή έστω εκ των υστέρων νομιμοποιεί η ίδια η κοινωνία. Ο όρος Insertion αναφέρεται κυρίως στην προσπάθεια ένταξης όταν υπάρχουν εμπόδια στην ομαλή κοινωνικοποίηση⁷. Με άλλα λόγια ο όρος σηματοδοτεί και περιγράφει τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης και επανένταξης της Ε.Ε και αναφέρεται κυρίως στις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Πρόκειται για όρο καθαρά πολιτικό με εκτεταμένη κοινωνική χρήση.

Ο όρος Κοινωνική Ενσωμάτωση δεν υφίσταται γενικά και αόριστα ούτε έχει το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε εποχή και για κάθε εθνική κοινωνία. Ο όρος αποτελεί το

---

⁷ Για την κοινωνικοποίηση και το ρόλο των θεσμών βλέπε, Claude Dubar, 1991, *La socialisation : Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, Armand Colin, pp. 114-119 et 3eme édition 2000 και του ιδίου, 2000, *La crise des identités, L'interprétation d'une mutation*, collection le lien social, Paris, PUF.

προϊόν πολιτικής ερμηνείας και κοινωνικής διαπραγμάτευσης, ανάλογα με την πολιτική και οικονομική συγκυρία αλλά και τις ιδιαιτερότητες και τις ευαισθησίες της εκάστοτε κοινωνίας. Οι διαδικασίες ενσωμάτωσης συνδέονται άμεσα με τους όρους συγκρότησης μιας εθνικής κοινωνίας. Μία κοινωνία «ενσωματώνει» τα μέλη της ανάλογα με τις αξίες και το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο έχει κατασκευαστεί. Οι μετανάστες δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να αναδεικνύουν την εσωτερική εξέλιξη του έθνους και τους όρους συγκρότησής του: είναι η σχέση μεταξύ μεταναστών και εθνικού πολιτικού σχεδίου που έχει αλλάξει και όχι ο αριθμός των μεταναστών αυτός καθ' αυτός που θέτει πρόβλημα στην ενσωμάτωσή τους. (Schnapper D., 1991, *La France de l'intégration*, σ.139 και Schnapper D, 2002, *La relation a l'autre*).

Στην περίπτωση των μεταναστών, έχουμε να εξετάσουμε την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία υποδοχής και τους όρους συμμετοχής του σε αυτήν. Οι μετανάστες έρχονται ήδη κοινωνικοποιημένοι και έχοντας ήδη ενσωματωθεί σε μία άλλη κοινωνία, την κοινωνία καταγωγής τους. Έχουν ήδη υποστεί μία πρώτη κοινωνικοποίηση. Αυτό το χαρακτηριστικό αλλά και η ιδιομορφία των μεταναστών τους κάνει κατ' αρχήν διαφορετικούς από τα μέλη της κοινωνίας των γηγενών που δεν έχουν γνωρίσει τη διαδικασία αποκοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης (*desocialisation* και *resocialisation*). Άρα, για να μπορέσουν οι μετανάστες να συμμετάσχουν στην κοινωνία υποδοχής θα πρέπει να αποβάλουν μέρος των αξιών και συνηθειών της παλιάς κοινωνίας που μόλις εγκατέλειψαν και να υιοθετήσουν μέρος των νέων αξιών της κοινωνίας υποδοχής. Όσο πιο πετυχημένα πραγματοποιηθεί αυτή η διαδικασία τόσο πιο ολοκληρωμένη και επιτυχής είναι και η ενσωμάτωση. Πολλοί κοινωνιολόγοι για να περιγράψουν αυτή τη διαδικασία προτείνουν ως πιο δόκιμο τον όρο «επιπολιτισμό» ή «πολιτισμική αφομοίωση» (*acculturation*) γιατί δείχνει πιο ξεκάθαρα την απώλεια της παλιάς πολιτισμικής ταυτότητας και την υιοθέτηση μιας νέας⁸. Με τον όρο αυτό δεν εννοούν βέβαια ότι οι μετανάστες συμμετέχουν στην κοινωνία υποδοχής προς τη μία μόνο κατεύθυνση της απώλειας της δικής τους κουλτούρας και ταυτότητας, αλλά ότι συμμετέχουν δυναμικά στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και την επηρεάζουν καθοριστικά. Μόνο που αυτή η ανταλλαγή δεν φαίνεται και δεν μπορεί να είναι ισότιμη.

---

⁸ Βλέπε όλη την ανάλυση της Dominique Schnapper στο *La France de l'intégration* και όλων των κοινωνιολόγων τη δεκαετία του 1990 στη Γαλλία που προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν ουδέτερους όρους που δεν θυμίζουν την αποικιοκρατική περίοδο.

Οι πολλαπλές και ποικίλες μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης αποτελούν επίσης μία επιπλέον σημαντική διαπίστωση. Δεν υπάρχει μία και δεδομένη ένταξη ή ενσωμάτωση. Η κοινωνία δεν προωθεί στις περισσότερες των περιπτώσεων μία διαδικασία ένταξης ή μία διαδικασία ενσωμάτωσης που είναι κοινώς αποδεκτή, αλλά προωθεί πολλές, διαφορετικές και καμιά φορά αλληλοσυγκρουόμενες μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης. Εδώ οι πολιτικοί όροι «ένταξη» και «ενσωμάτωση» έχουν πολύ μεγάλη βαρύτητα. Το τι είναι αποδεκτό και τι δεν είναι σε μία κοινωνία αποτελεί πάντα προϊόν πολιτικής ερμηνείας αλλά και κοινωνικής αποδοχής ή μη αποδοχής. Εδώ το παράδειγμα της πολυγαμίας είναι και πάλι πολύ χαρακτηριστικό. Η πολυγαμία είναι ανεκτή στις μουσουλμανικές κοινωνίες αλλά δεν αναγνωρίζεται στο πλαίσιο των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Η πρακτική της λοιπόν σ' αυτές τις κοινωνίες αποτελεί προσβολή της δημόσιας τάξης και αιδούς και άρα είναι απορριπτέα από το σύνολο τόσο του πολιτικού κόσμου όσο του συνόλου αυτών των κοινωνιών. Οι δε μετανάστες που την «μεταφέρουν» ως πρακτική στις κοινωνίες υποδοχής, λόγω πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας, αντιμετωπίζουν σοβαρές πιθανότητες περιθωριοποίησης εάν και μιλάμε για την καθαρά ιδιωτική σφαίρα του ατόμου. Σε κάθε περίπτωση, αυτοί οι μετανάστες δε θεωρούνται «ενσωματωμένοι» στην κοινωνία υποδοχής αφού δεν υιοθετούν τις αξίες της. Το ερώτημα είναι εάν θεωρούνται «ενταγμένοι» και πάντα αναζητούνται λύσεις ισορροπίας προς αυτήν την κατεύθυνση. Στη γαλλική έννομη τάξη αν και δεν αναγνωρίζονται ως νόμιμες περισσότερες της μίας συζύγου, τα παιδιά από διαφορετικές συζύγους αναγνωρίζονται όλα ως νόμιμα και έτσι επωφελούνται των οικογενειακών επιδομάτων που είναι σημαντικά στη Γαλλία.

Με μία πιο λεπτή ματιά πάνω στους όρους της ένταξης και ενσωμάτωσης, παρατηρούμε ότι οι όροι και σήμερα παραπέμπουν σε διαφορετικής έντασης φαινόμενα, εάν και όχι ξεκάθαρα οριοθετημένα. Τα αποτελέσματα των εμπειρικών ερευνών στην Ελλάδα⁹ εντόπισαν ότι όλοι οι τομείς της καθημερινής ζωής του ατόμου που άπτονται του δημόσιου βίου του (η απασχόληση, η κατοικία, η γλώσσα και η εκπαίδευση σε ελληνικό σχολείο που σηματοδοτεί ακριβώς το πέρασμα από την

---

⁹ Βλέπε Δημουλάς Κ. Παπαδοπούλου Δ., 2005, *Μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην περιφέρεια Αττικής*, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, μελέτες, www.inegsee.gr, και Μπάγκαβος Χ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ., 2008, *Η παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, σειρά Μελέτες, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.

ένταξη στην ενσωμάτωση) αποτελούν τους βασικούς παράγοντες μιας κοινωνικής ένταξης, ενώ αντίθετα η σφαίρα του ιδιωτικού βίου (οικογένεια, θρησκεία, κοινωνικές σχέσεις, πολιτισμικές διαστάσεις) και οι δραστηριότητες του ατόμου μέσα σε αυτήν παραπέμπουν σε μία κοινωνική ενσωμάτωση που σαφώς υποδηλώνει μία διαφορετική σχέση με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες. Με την έννοια αυτή, η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού βίου, θεμελιώδης αρχή των δημοκρατικών κοινωνιών, προσανατολίζει καθοριστικά τις διαδικασίες ένταξης και ενσωμάτωσης για τους μετανάστες.

Για ενσωμάτωση μιλάμε συνήθως ξεκάθαρα όταν αναφερόμαστε στα παιδιά της δεύτερης γενιάς. Οι χώρες που έχουν μεταναστευτικό παρελθόν ως χώρες υποδοχής αναγκάστηκαν από το δεκαετία του '80 και έπειτα να ενσωματώσουν με διαφορετικά η καθεμία εργαλεία πολιτικών αυτούς τους πληθυσμούς. Τα παραδείγματα της Γαλλίας και της Γερμανίας αναδεικνύουν ανάγλυφα ότι οι πολιτικές που ακολούθησαν στον τομέα της μετανάστευσης ουσιαστικά ήταν γνήσιες εκφάνσεις της αντίληψης, του ιδεολογικού υπόβαθρου αλλά και της πρακτικής που εφαρμόζονταν για την ενδυνάμωση του εθνικού μηχανισμού. Η Γαλλία ενσωματώνει τα παιδιά των μεταναστών δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι γεννήθηκαν σε γαλλικό έδαφος, στη λήψη της γαλλικής ιθαγένειας και στο ότι πήγαν σε γαλλικό σχολείο, ενώ η Γερμανία τα ενσωματώνει δίνοντας έμφαση στη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και στους ενδιάμεσους θεσμούς διαμεσολάβησης διατηρώντας όμως την ταυτότητα του «ξένου». Η ενσωμάτωση ως διαδικασία συμμετοχής στην εθνική κοινωνία λαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις και περιεχόμενο στα δύο παραδείγματα και ελέγχεται με διαφορετικά κριτήρια στην κάθε περίπτωση.

Η ελληνική περίπτωση: εμπειρικές διαπιστώσεις

Οι εξελίξεις της περιόδου 1985-2009 σχετικά με τη μετανάστευση φανερώνουν τη διεύρυνση του φαινομένου της μεταναστευτικής εισροής για το σύνολο των αρχαιότερων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (15). Με την ένταξη δε των άλλων δέκα χωρών της πρώην Ανατολικής Ευρώπης αυτές οι μετακινήσεις απέκτησαν πιο προφανή και νομιμοποιημένο χαρακτήρα. Ειδικότερα για τις χώρες του Μεσογειακού Νότου οι εξελίξεις σχετικά με τη μετανάστευση και η σύγκριση με τις χώρες της

Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης θυμίζουν αντίστοιχες μεταβολές που παρατηρήθηκαν κατά το παρελθόν για μια σειρά άλλων κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων με το εξής βασικό χαρακτηριστικό: τη χρονική υστέρηση εκδήλωσης αυτού του φαινομένου το οποίο όμως παρουσιάζει ιδιαίτερη ένταση από τη στιγμή που εκδηλώνεται. Αν και διαχρονικά παρατηρείται μια αναβάθμιση του ρόλου της μετανάστευσης ως συνιστώσα των κοινωνικών μεταβολών και της πληθυσμιακής αύξησης, η συνέχιση των μεταναστευτικών ρευμάτων δεν αναμένεται ότι μπορεί να αποτρέψει δύο από τις σημαντικότερες τάσεις του πληθυσμού της Ευρώπης: τη σχετικά ασθενή αύξηση του συνολικού πληθυσμού σε συνδυασμό με τη διεύρυνση της δημογραφικής γήρανσης. Έτσι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα πολύπλοκο φαινόμενο: από τη μία τίθεται ανοικτά το θέμα της κοινωνικής ενωμάτωσης αυτών των πληθυσμών αλλά και της ανασύστασης της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης και από την άλλη πολύ σημαντικοί δείκτες, όπως είναι οι δημογραφικοί ή οι οικονομικοί αναζωογονούνται μέσα από την ενδυνάμωση των μεταναστευτικών ροών.

Όμως παρόλο τον προφανή ρόλο της μετανάστευσης στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, η παρουσία τους εγείρει πολλά στερεοτυπικά δαιμόνια που δυσχεραίνουν τη συμμετοχή τους στους κοινωνικούς θεσμούς των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Αυτό σημαίνει ότι η ενσωμάτωση των μεταναστών δεν αποδεικνύεται ούτε εύκολη ούτε προφανής, βρίσκεται σε συνεχή διαπραγμάτευση με την κοινωνία υποδοχής¹⁰. Με άλλα λόγια, η ενσωμάτωση των μεταναστών είναι απόλυτα συνδεδεμένη με τους όρους συγκρότησης του εθνικού κράτους και της εθνικής ιδέας καθώς και με τη διαδικασία σύστασης της ίδιας της κοινωνίας. Η ενσωμάτωση στην κοινωνία δεν είναι αυτόνομη από την ενσωμάτωση της ίδιας της κοινωνίας ως σώμα.

Στην περίπτωση της Ελλάδας οι εξελίξεις που παρατηρήθηκαν στη δεκαετία του 1990 είναι ιδιαίτερα έντονες και σίγουρα χωρίς ιστορικό προηγούμενο. Αναμφίβολα, η ένταση αυτή των μεταναστευτικών ρευμάτων σε συνδυασμό με τη διεύρυνση του ρόλου της μετανάστευσης για τις διαχρονικές μεταβολές του συνολικού πληθυσμού, συνηγορούν στην αναβάθμιση της σημασίας της μετανάστευσης ως δημογραφική συνιστώσα. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι ένας πιθανός στόχος για αύξηση του συνολικού μεγέθους του πληθυσμού της Ελλάδας τις

---

¹⁰ Για τη σχέση που συνδέει τη μεταναστευτική πολιτική και τις πολιτικές ενσωμάτωσης με τους όρους συγκρότησης του εθνικού κράτους βλέπε Μπάγκαβος Χ και Παπαδοπούλου Δ., 2003, *Μεταναστευτικές τάσεις και Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Αθήνα, εκδόσεις ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, σειρά μελέτες.

επόμενες δεκαετίες χωρίς την ύπαρξη καθαρής μεταναστευτικής εισροής καθίσταται μάλλον ανέφικτος.

Η πραγματικότητα όλων των δημογραφικών, οικονομικών και πολιτισμικών δεικτών, υποδεικνύει ξεκάθαρα την μεταναστευτική παρουσία στην Ελλάδα. Ενας στους δέκα Έλληνες είναι μετανάστης ή πλέον παιδί μετανάστη σε επίσημο επίπεδο που σημαίνει ότι αυτές οι αναλογίες είναι λίγο ψηλότερες σε ανεπίσημο¹¹.

Κατά συνέπεια αυτός ο διάλογος περί ενσωμάτωσης και περί ένταξης των μεταναστών γίνεται πλέον πολύ επίκαιρος. Η ελληνική περίπτωση τοποθετείται στο επίκεντρο αυτών των αναλύσεων περνώντας από αντίστοιχες φάσεις με μικρότερη όμως ένταση και χρονική διάρκεια. Η χώρα μας γνώρισε την τελευταία δεκαετία αυτή την εμπειρία της χώρας υποδοχής, ενώ, ιδιαίτερα τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, αποτελούσε ένα από τα κατ' εξοχήν παραδείγματα χωρών αποστολής μεταναστών. Αυτό το χαρακτηριστικό αποτυπώνεται σε σειρά πολιτικών ρυθμίσεων και νομικών κωδίκων με κυριότερη ίσως αναφορά τη διαμόρφωση του δικαίου της ελληνικής ιθαγένειας, όπου η ελληνική ρύθμιση είναι μία από τις τρεις ρυθμίσεις στον κόσμο (μαζί με το Ισραήλ και τη Βραζιλία) που δεν απελευθερώνει ποτέ το άτομο από την εθνική του ιθαγένειά ακόμη και εάν υπάρχει διπλή ιθαγένεια με προσωπική επιλογή και επιθυμία (Schnapper, 2000, σελ. 21). Μία τέτοια ρύθμιση οπωσδήποτε φιλοδοξεί να απαριθμεί Έλληνες πολίτες σε όλη την υφήλιο και να μην τους απωλέσει ποτέ. Μία τέτοια ρύθμιση αποτελεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα χώρας που απαριθμεί εκατομμύρια μέλη σε ολόκληρο τον κόσμο.

Και ενώ η Ελλάδα μετατρέπεται σε χρόνο ρεκόρ από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής, η πρώτη δεκαετία εγκατάστασης Πολωνών και αργότερα Αλβανών μεταναστών χαρακτηρίζεται από μία «αφομοιωτική» τάση σε σχέση με τους μετανάστες της. Οι μετανάστες γίνονται αποδεκτοί υπό τον όρο της «ελληνοποίησής» τους, του «εκχριστιανισμού» τους και της υιοθέτησης ελληνικών ονομάτων. Αυτές οι πρακτικές θυμίζουν τις πολιτικές αφομοίωσης των Γάλλων της πρώτης περιόδου μετά το τέλος της αποικιοκρατίας. Η δεκαετία όμως που ακολουθεί (1995-2005) εξοικειώνει τους Έλληνες με τη μεταναστευτική παρουσία, γεγονός που τους επιτρέπει να διατηρούν την πολιτισμική τους ταυτότητα σε μεγαλύτερο βαθμό χωρίς αυτό να γίνεται κατακριτέο ή ενάντια στην κοινωνική τους συμμετοχή. Το βάρος

---

¹¹ Οι μετρήσεις πάνω στο μεταναστευτικό πληθυσμό χωρίς άδεια παραμονής δεν μπορούν εκ ορίσμού να δώσουν ακριβή εικόνα. Σε πρόσφατη έκθεση του SOPEMI ο αριθμός αυτός εντοπίζεται περίπου στις 400 000 με 500 000, βλέπε Savas Robolis, 2008, *L'immigration en Grèce*, ετήσια έκθεση για το SOPEMI, Παρίσι.

πέφτει στην ενεργή συμμετοχή στην αγορά εργασίας που είναι ενισχυμένη (Δημουλάς, στο Μπάγκαβος, Παπαδοπούλου, (επιμ) 2006, και Καψάλης, στο Μπάγκαβος, Παπαδοπούλου, Συμεωνάκη, (επιμ), 2008) και στη νομιμοποίησή τους που παρουσιάζει ακόμη σημαντικά προβλήματα και δέχεται έντονη κριτική παρά τις τέσσερις νομοθετικές απόπειρες¹² και το πρόσφατο νομοσχέδιο για την ιθαγένεια των παιδιών των μεταναστών¹³.

Άμεση συνέπεια των παραπάνω είναι ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης σαν κοινωνικό προϊόν διχάζει την ελληνική κοινωνία κυρίως στο κομμάτι της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι μηχανισμοί διαμόρφωσης της συνοχής και αλληλεγγύης¹⁴ της ελληνικής κοινωνίας, όπως και των περισσότερων δυτικών κοινωνιών, υπακούουν σε πολύπλοκους, σύνθετους και συχνά αντιφατικούς κανόνες: δίνοντας η μετανάστευση ως φαινόμενο το ιδεολογικό και κοινωνικό της στίγμα, αυτόματα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για έναν ισχυρό πρόσθετο παράγοντα (εκτός των δομικών και θεσμικών παραγόντων) ομαδοποιήσεων (υπέρ ή κατά της ένταξης των μεταναστών) του ελληνικού πληθυσμού, θέτοντας έτσι όλους εκείνους τους όρους της ανασύστασης της ελληνικής κοινωνίας και κατά συνέπεια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Αυτή η μετατόπιση - μεταβολή, αξιακή και θεσμική, μέσα από τα πρότυπα ένταξης και ενσωμάτωσης που επιβάλλει η ελληνική κοινωνία για τους μετανάστες της, αλλά και οι ίδιες οι μορφές ενσωμάτωσης που εσωτερικεύονται και υιοθετούνται από τους μετανάστες, αποτελούν αντικείμενο πάντα διερεύνησης και κοινωνικής ισορροπίας. Δεν είναι δεδομένες, δεν είναι ορισμένες μία φορά για πάντα και δεν ακολουθούν μία γραμμική πορεία, χωρίς πισωγυρίσματα, συγκρούσεις και αποτυχίες. Επίσης δεν υπακούουν σ' ένα δεδομένο πρότυπο και αυτό δεν οφείλεται κυρίως στα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πληθυσμών που κι αυτά δεν είναι ομοιόμορφα, αλλά σε ετερογενείς μηχανισμούς της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας που κι αυτοί τώρα ανασυστήνονται και ισχύουν όχι μόνο για τους μετανάστες αλλά και για τους γηγενείς πληθυσμούς.

---

¹² Πρόκειται για το Νόμο 1991, 1975/91, το Π.Δ. 1997, 358/97 και 359/97, και τους Νόμους 2910/2001 (ΦΕΚ 91^Α), Ν. 3386/2005, Ν. 3536/2007.

¹³ Πρόκειται για το Νομοσχέδιο περί ελληνικής ιθαγένειας των παιδιών των νόμιμων μεταναστών που συζητείται αυτή την περίοδο στη Βουλή και παρέχει τη δυνατότητα στα παιδιά των νόμιμων μεταναστών που έχουν πάει σε ελληνικό σχολείο να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια στην ηλικία των 18 ετών.

¹⁴ Για την ιστορία του όρου αλληλεγγύη βλέπε την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του Steinar Stjerno, 2004, *Solidarity in Europe, The History of an idea*, Cambridge University Press και για τις πολιτικές κοινωνικής αλληλεγγύης βλέπε Peter Baldwin, 1990, *The Politics of Social Solidarity*, Cambridge University Press.

Στον κοινωνικό βίο αλλά και στην πολιτική ζωή βέβαια, άλλες φορές μιλάμε για κοινωνική ένταξη δανειζόμενοι τον όρο της ΕΕ, άλλες για ενσωμάτωση δανειζόμενοι τον όρο κυρίως από Γαλλία, ακόμη και για αφομοίωση δανειζόμενοι τον όρο από ΗΠΑ. Οι όροι όμως ούτε ιστορικά ούτε νοηματικά ούτε σαν πρακτική έχουν το ίδιο περιεχόμενο.

Οι παράγοντες επίσης που συνήθως αναλύονται ως παράγοντες ένταξης και ενσωμάτωσης δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο σπουδαιότητας ούτε έχουν τα ίδια αποτελέσματα για όλους τους μετανάστες σε όλες τις κοινωνίες. Οι ασιατικοί πληθυσμοί ενώ εμφανίζονται σε όλες τις χώρες του κόσμου πλήρως ενταγμένοι (οργανώνονται και ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα και κυρίως εμπόριο) δεν τους συναντάμε σχεδόν ποτέ ενσωματωμένους και ακόμη λιγότερο αφομοιωμένους. Η περίπτωση των ευρωπαϊκών πληθυσμών αποδείχθηκε μέσα στους αιώνες η πλέον προσαρμοστική, αόρατη μετά την πρώτη γενιά μεταναστών και απόλυτα ενσωματωμένη στις αρχές και αξίες της εκάστοτε χώρας καταγωγής (το παράδειγμα είναι πιο ξεκάθαρο για την περίπτωση των ΗΠΑ). Το παράδειγμα των μουσουλμανικών πληθυσμών αποδεικνύεται να υιοθετεί μία τεράστια γκάμα διαφορετικών αντιδράσεων και πρακτικών, από τους πλέον προσαρμοστικούς πληθυσμούς (η περίπτωση ενός μέρους του Μαγκρέμπ στη Γαλλία) μέχρι το πλέον ανθιστάμενο φονταμενταλιστικό Ισλάμ σε ολόκληρη την Κεντρική Ευρώπη. Η συμμετοχή στο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα σηματοδότησε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στις δύο διαδικασίες αλλά και τον ισχυρότερο μηχανισμό ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας για τα παιδιά της δεύτερης γενιάς. Η εκπαίδευση αποτέλεσε τον κυριότερο παράγοντα απαρχής μιας βασικής μορφής κοινωνικής ενσωμάτωσης. Με την έννοια αυτή, τα παιδιά της δεύτερης γενιάς, ή αλλιώς τα παιδιά των μεταναστών, ή τα παιδιά που προέρχονται από μετανάστευση δεν εντάσσονται μόνο στην κοινωνία της οποίας συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό της σύστημα, αλλά επιπλέον ενσωματώνονται σε αυτό το σύστημα, υιοθετώντας βαθύτερες κοινωνικές αξίες της κοινωνίας εγκατάστασης.

Για το λόγο αυτό και την κύρια ευθύνη της κοινωνικής ενσωμάτωσης των παιδιών των μεταναστών την έχει η πολιτική της χώρας εγκατάστασης. Οποσδήποτε στην πράξη οι δύο διαδικασίες αλληλοπλέκονται και αλληλοσυμπληρώνονται, η δε ένταξη αναμφισβήτητα τροφοδοτεί τη διαδικασία ενσωμάτωσης και θεωρητικά τουλάχιστον προηγείται αυτής. Αλλά η πραγματικότητα είναι πολύπλοκη και δεν στηρίζεται πάντα σε γραμμικές σχέσεις. Κατά συνέπεια, η ένταξη δεν οδηγεί πάντα

σε ενσωμάτωση ακόμη και εάν στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αποτελεί τον αναγκαίο προθάλαμό της. Ειδικά στην Ελλάδα, που αυτές οι διαδικασίες αναζητούν ταυτότητα και ρυθμό, μπορεί να συναντήσουμε ομάδες πλήρως ενσωματωμένες, όπως π.χ. οι Αλβανοί (αγορά σπιτιού στην Ελλάδα, συμμετοχή στο εκπαιδευτικό σύστημα, οικογενειακή επιχείρηση, συνεχή διαμονή τα τελευταία δεκαπέντε με είκοσι χρόνια), αλλά ανοιχτά προβλήματα νομιμοποίησης της πρώτης και κυρίως της δεύτερης γενιάς¹⁵. Επίσης μπορούμε να συναντήσουμε πλημμελή ένταξη στην αγορά εργασίας με την έννοια ότι γίνονται εκμεταλλεύσιμοι και απασχολήσιμοι μόνο στο χώρο της αδήλωτης εργασίας.

Σε ότι αφορά τον αστικό χώρο στην Ελλάδα, οι εξελίξεις, ως ένα βαθμό αναμενόμενες, φανερώνουν μια σχετική υπερσυγκέντρωση των αλλοδαπών σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Η ύπαρξη και ο ρόλος των δικτύων μετανάστευσης, καθώς και οι σχετικά πολλές ευκαιρίες απασχόλησης των αλλοδαπών στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, κατέστησαν ειδικά την περιφέρεια Αττικής αλλά και της Θεσσαλονίκης¹⁶ ως ένα ιδιαίτερο πόλο έλξης μεταναστών. Οι παραπάνω λόγοι, σε συνδυασμό με τις διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των νομαρχιών και που αφορούν κυρίως στην ιδιαίτερη σημασία ορισμένων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, οδήγησαν σε μια σχετική διαφοροποίηση του προφίλ των αλλοδαπών στις επιμέρους νομαρχίες.

Οι ενδείξεις που προέκυψαν από τις έρευνες πεδίου¹⁷ με τις συνεντεύξεις και με τα ερωτηματολόγια μας δείχνουν ότι η πλειοψηφία των μεταναστών ήρθε με σκοπό να εγκατασταθεί και να ζήσει εδώ για μακρό χρονικό διάστημα. Πρόκειται κυρίως για

---

¹⁵ Η Ελλάδα αποτελεί ένα παράδειγμα μεταναστευτικής πολιτικής που ακόμη δεν έχει επιλύσει επαρκώς και αποτελεσματικά μέχρι σήμερα το θέμα των παιδιών των μεταναστών, με αποτέλεσμα όποιος έχει κοινωνικοποιηθεί σε ελληνική σχολείο και πολύ συχνά γεννηθεί στη Ελλάδα να πρέπει να βγάλει άδεια παραμονής με την ενηλικίωσή του σαν να μπήκε για πρώτη φορά στη χώρα. Οι διατάξεις του πρόσφατου νόμου αναπαράγουν ουσιαστικά τις κοινωνικές και εθνικές διακρίσεις, ακριβώς γιατί συνιστούν κατάφορη καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έτσι ένα παιδί αλβανικής καταγωγής δεν μπορεί να αποκτήσει την άδεια μακράς παραμονής στη χώρα σε ηλικία δέκα οκτώ ετών εάν δεν έχουν νομιμοποιηθεί οι γονείς του ή εάν δεν έχει γεννηθεί στην Ελλάδα. Οι διατάξεις αυτές του πρόσφατου νόμου (βλέπε Ν. /08) έχουν ήδη κατακριθεί και από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

¹⁶ Βλέπε την πολύ πρόσφατη διδακτορική διατριβή πάνω στην αλβανική κοινότητα στη Θεσσαλονίκη της Kokkali If, 2008, *Migrations albanaises en Grèce: stratégies migratoires et modes d'adaptation. Le cas de Thessaloniki*, υπό τη διεύθυνση του F. Ascher, Institut français d'urbanisme, Université Paris VIII, Paris.

¹⁷ Βλέπε δύο πρόσφατες εμπειρικές έρευνες: Δημουλάς Κ και Παπαδοπούλου Δ, (επιμ και επ. ευθ), 2005, *Μορφές κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, www.inegsee.gr και Παπαδοπούλου Δ., (επιμ και επ. ευθ), 2007, *Η νομιμοποίηση ως παράγοντας κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, www.inegsee.gr.

οικογενειάρχες που έχουν ένα-δύο παιδιά και βρίσκονται στην πλέον παραγωγική και αναπαραγωγική φάση της ζωής τους. Από τις ενδείξεις των απαντήσεών τους προκύπτει ότι η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Αττική είναι συνειδητή και επιδιωκόμενη. Όμως και τα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα εμφανίζουν αντιστοιχα στοιχεία (Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα). Εμφανίζουν εξαιρετικά μεγάλη σταθερότητα ως προς τη διαμονή τους στον ίδιο τόπο αλλά και την ίδια οικία. Ωστόσο αυτή η αισιόδοξη προοπτική του μετανάστη ανακόπτεται, πολλές φορές ανατρέπεται και ενίοτε απειλείται από την ανασφάλεια και τη διάρρηξη που προκαλείται στην ομαλή εξέλιξη της ζωής του εξαιτίας της έντασης των προβλημάτων απόκτησης της άδειας νόμιμης παραμονής στη χώρα και των συνακόλουθων δυσκολιών οικογενειακής συνένωσης που ανακύπτουν. Παρόλα αυτά εάν αποχωρήσει από την ελληνική κοινωνία το κάνει ανάμεσα στον έβδομο και δωδέκατο μήνα, και πολύ σπανιότερα αργότερα.

Οι απαιτήσεις αναφορικά με τις προϋποθέσεις και τις διαδικασίες απόκτησης της άδειας παραμονής και ο πρόσκαιρος χαρακτήρας της εξαιτίας της γραφειοκρατίας, των αναβολών και των καθυστερήσεων για την έκδοσή της αποτελούν το σοβαρότερο εμπόδιο του ομαλού βίου του μετανάστη στην Ελλάδα. Εξάλλου, η επικράτηση του «πρόσκαιρου» στην αντίληψη των κρατικών υπηρεσιών αναφορικά με τους μετανάστες, εντείνεται από τα εμπόδια που δημιουργούνται στην οικογενειακή του συνένωση και την απουσία υπηρεσιών πληροφόρησης για τα δικαιώματα του και τις προϋποθέσεις άσκησής τους¹⁸. Σε αντίθεση με αυτές τις πρακτικές, οι προσδοκίες αλλά και οι πρακτικές των μεταναστών τείνουν προς τη μακρόχρονη και σταθερή παραμονή τους στον ίδιο τόπο.

Η εμπειρική έρευνα για το ρόλο της νομιμοποίησης στην κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση του μετανάστη¹⁹ στην Ελλάδα απέδειξε ότι σε γενικές γραμμές, η νομιμοποίηση βοηθάει στην ένταξη ή καλύτερα βοηθάει αναμφισβήτητα στην ενσωμάτωση. Κι αυτό γιατί ευνοείται ιδιαίτερα η οικογενειακή συνένωση και η συμμετοχή των παιδιών στο ελληνικό σχολείο. Όμως, ως προς την ένταξη στην αγορά εργασίας τα αποτελέσματα είναι αντιφατικά και οξύμωρα. Οι μετανάστες εργάζονται είτε έτσι είτε αλλιώς σε δουλειές που δεν είναι δηλωμένες και που χαρακτηρίζονται όταν είναι περισσότερες της μίας από το καθεστώς της μερικής απασχόλησης. Όμως

---

¹⁸ Ως προς την παροχή υπηρεσιών στους μετανάστες, βλέπε Μπάγκαβος Χ. Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ., (επιμ), 2008, *Η παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, σειρά Μελέτες.

¹⁹ οπ.αν.

βρίσκουν δουλειά με τον ίδιο τρόπο, εργάζονται λίγο πολύ στις ίδιες εργασίες με πλήρη απασχόληση για όλους, με ή χωρίς έγγραφα, με ασφαλιστικό φορέα το ΙΚΑ (όταν είναι δηλωμένη η δουλειά τους) και χρησιμοποιούν τα ίδια μέσα για να επιβιώσουν. Εάν και όλοι παραδέχονται ότι η νομιμοποίηση βοηθάει στο να βρουν δουλειά, στην πράξη η νομιμοποίηση φαίνεται ότι αποτελεί την ασφαλιστική δικλείδα για να μην χάσουν τη δουλειά τους. Με την έννοια αυτή, η νομιμοποίηση φαίνεται να βοηθάει περισσότερο στη συνολική οργάνωση της καθημερινότητας του μετανάστη, γεγονός που λειτουργεί θετικά στη χάραξη μακροπρόθεσμων σχεδίων και στρατηγικών συμμετοχής του στον εκσυγχρονισμό.

Το κριτήριο του τίτλου διαμονής (τα έγγραφα νόμιμης διαμονής) ή η ανυπαρξία τίτλου στην ίδια έρευνα διαχωρίζει τα αποτελέσματα όλης της ανάλυσης. Πολύ περισσότερο προσαρμοσμένοι στην ελληνική κοινωνία δηλώνουν αυτοί που έχουν τίτλο σε σχέση με αυτούς που δεν έχουν²⁰. Ο χρόνος παραμονής του νόμιμου και του μη νόμιμου μετανάστη στην Ελλάδα επηρεάζει θετικά την προσαρμογή του στην ελληνική κοινωνία²¹. Όσον αφορά τη σπουδαιότητα των δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι μετανάστες κατά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και τις οποίες κλήθηκαν να ιεραρχήσουν, για τους νόμιμους μετανάστες προκύπτει ότι αντιμετωπίζουν δυσκολίες επικοινωνίας στην ελληνική γλώσσα, ότι αντιμετωπίζει προβλήματα για την κατοχή τίτλου νομιμοποίησης, ότι αντιμετωπίζει προβλήματα στην αγορά εργασίας, ότι αντιμετωπίζει προβλήματα σε μια νέα κοινωνία, δυσκολίες οικογενειακής συνένωσης και δυσκολίες στην εύρεση κατοικίας. Για τους μη νόμιμους διαμένοντες μετανάστες στη χώρα υποδοχής η κατάσταση αποτυπώνεται ως εξής : το μεγαλύτερο ποσοστό απαντήσεων συγκεντρώνεται στις δυσκολίες για την κατοχή του τίτλου νομιμοποίησης, ακολουθούν οι δυσκολίες στην ελληνική γλώσσα, στην αγορά εργασίας, εκείνες που αφορούν στην οικογενειακή συνένωση και τέλος ένα πολύ μικρότερο ποσοστό αναφέρεται στις δυσκολίες ανεύρεσης κατοικίας. Για τους νόμιμα διαμένοντες μετανάστες όλες οι προαναφερόμενες δυσκολίες έχουν επιλυθεί. Αντίθετα, για όσους δεν διαθέτουν κάποιο έγγραφο, οι δυσκολίες παραμένουν άλυτες²².

---

²⁰ Παπαδοπούλου Δ., (επιμ και επ. ευθ), 2007, *Η νομιμοποίηση ως παράγοντας κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα*, οπ. αν. Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 58,7% και 27,1%.

²¹ Σε ποσοστό 85,0% και 72,9% αντίστοιχα.

²² Για το 93,6% εξακολουθούν οι δυσκολίες για την κατοχή τίτλου νομιμοποίησης, και για το 74,3% παραμένουν άλυτα τα προβλήματα στην αγορά εργασίας.

Ως προς την απασχόληση, ο τίτλος διαμονής τους βοήθησε να βρουν δουλειά²³. Αντίθετα, η έλλειψη κάποιου νομιμοποιητικού εγγράφου δυσχεραίνει και την ανεύρεση εργασίας²⁴. Όμως ανεξάρτητα από το καθεστώς παραμονής στην Ελλάδα, οι μετανάστες προβαίνουν στις ίδιες ενέργειες για την ανεύρεση εργασίας στην Ελλάδα, όπως μέσω ιδιωτικών γραφείων ευρέσεως εργασίας, μέσω αγγελιών εφημερίδων ή περιοδικών, μέσω συγγενών, φίλων, των σωματείων καθώς και των συλλόγων τους, καθώς και άμεση επαφή με εργοδότες. Επίσης, η πλειοψηφία των μεταναστών σε επίσημο ή ανεπίσημο καθεστώς διαμονής εργάζονται σε περισσότερες από μια εργασίες²⁵. Απ' αυτούς που εργάζονται σε περισσότερες εργασίες, στους μεν νόμιμους μετανάστες, η συντριπτική πλειοψηφία εργάζεται με μερική απασχόληση²⁶. Ως προς τη μορφή που έχει η σχέση εργασίας τους και στις δύο περιπτώσεις, οι μετανάστες αναφέρουν ότι πρόκειται για μη δηλωμένη και άρα ανασφάλιστη εργασία. Εντύπωση προκαλούν τα ευρήματα στο ερώτημα «είστε ικανοποιημένοι από την απασχόλησή σας στην Ελλάδα», αφού οι μη κατέχοντες κάποιο νομιμοποιητικό έγγραφο απαντούν στην πλειοψηφία τους θετικά²⁷. Παρά ταύτα, όλοι ατενίζουν πολύ συγκρατημένα το μέλλον τους στην Ελλάδα²⁸.

Ως προς την οικογενειακή συνένωση, από την έρευνα προκύπτει ότι ανάλογα με το καθεστώς παραμονής στην Ελλάδα επηρεάζεται και η δομή του νοικοκυριού. Ειδικότερα, οι νόμιμα διαμένοντες μετανάστες κατοικούν²⁹ με το / τη σύζυγο και το μαζί με τα παιδιά τους σε σημαντικά ποσοστά. Αντίθετα, στη περίπτωση διαμονής σε ανεπίσημο καθεστώς, ελάχιστοι³⁰ κατοικούν με συζύγους και με οικογένεια³¹.

²³ Σε ποσοστό 58,3%.

²⁴ Σε ποσοστό 71,9%.

²⁵ Σε ποσοστά 54,4% και 60% αντίστοιχα.

²⁶ Το 10% δηλώνει ότι εργάζεται με πλήρη απασχόληση και το 90% με μερική απασχόληση. Η αναλογία για τους μη νόμιμους μετανάστες είναι το 40% να απασχολείται με πλήρη απασχόληση και το 60% με μερική απασχόληση

²⁷ Σε ποσοστό 70,3%.

²⁸ Στην ίδια κατηγορία, το 46,3% βλέπει μέτριες προοπτικές βελτίωσης στην Ελλάδα και το 24,4% λίγες προοπτικές βελτίωσης.

²⁹ Σε ποσοστό 42% με συζύγους και 33% με τα παιδιά τους

³⁰ Το 15,4% κατοικεί με το / τη σύζυγο, το 13,5% μαζί με παιδιά, το 19,2% με το φίλο / φίλη, ενώ το 30,8% επιλέγει τη μοναχική συγκατοίκηση, τη διαμονή στο χώρο εργασίας ή άλλες μορφές συγκατοίκησης.

³¹ Όλα τα αποτελέσματα της έρευνας περι οικογενειακής συνένωσης ακολουθούν τη λογική της νομιμοποίησης. Το 40% του δείγματος των νόμιμα διαμενόντων πιστεύει ότι η νομοθεσία περί οικογενειακής συνένωσης τους βοήθησε να εγκατασταθούν με την οικογένειά τους στην Ελλάδα. Αντίστοιχα, το 86,7% του δείγματος των μη νόμιμα διαμενόντων απαντά αρνητικά. Αναφορικά με την αξιολόγηση της νομοθεσίας περί οικογενειακής συνένωσης το 76% των νόμιμα διαμενόντων τη κρίνει αρνητικά και θεωρεί ότι τούτη βαρύνεται από σοβαρά προβλήματα που θα έπρεπε να διορθωθούν. Η αντίστοιχη απόσταση των ποσοστών στην περίπτωση των μη νόμιμα διαμενόντων είναι πολύ μικρότερη καθώς το 55,6% τη κρίνει αρνητικά ενώ το 44,4% τη κρίνει θετικά.

Ως προς την επίδραση στη δεύτερη γενιά μεταναστών, η συντριπτική πλειοψηφία³² βλέπει θετικά το γεγονός ότι τα παιδιά τους φοιτούν σε ελληνικό σχολείο και μάλιστα φαίνεται ότι ο τίτλος διαμονής δημιούργησε μία ασφάλεια που εξαργυρώνεται με καλές επιδόσεις στα μαθήματα.

Ως προς τη συνολική αποτύπωση της νομιμοποίησης στην ενσωμάτωση, από την έρευνα προκύπτει ότι η πλειοψηφία³³ των νόμιμα εγκατεστημένων μεταναστών στην Ελλάδα κρίνει ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα που ευνοεί την νομιμοποίηση του μετανάστη. Η μεγάλη μάζα των μεταναστών θεωρεί ότι η απόκτηση του τίτλου παραμονής βοηθά στη βελτίωση των συνθηκών παραμονής τους στη χώρα υποδοχής³⁴. Η βελτίωση προς το καλύτερο αναφέρεται στην πρόσβαση στην απασχόληση, στην αντιστροφή αρνητικών αντιλήψεων, στο συνολικό τρόπο ζωής, στην ελεύθερη διαβίωσή τους στην Ελλάδα, καθώς και στην πρόσβαση σε υπηρεσίες και αγαθά. Όμως κοντά στο ένα τρίτο³⁵ των επίσημων μεταναστών, ποσοστό αρκετά σημαντικό, περιγράφει τη διαδικασία έκδοσης της κάρτας παραμονής ως κουραστική και χρονοβόρα και προτείνεται η απλοποίηση των διαδικασιών νομιμοποίησης.

Ως προς τα αποτελέσματα της έρευνας στην Περιφέρεια Αττικής, η πλειοψηφία των μεταναστών που διαμένουν στην Ελλάδα έχει μέσο και υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο καθώς κατέχουν απολυτήριο δευτεροβάθμιας και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που απέκτησαν πριν εγκατασταθούν στην Ελλάδα, αλλά η συμμετοχή τους σε προγράμματα κατάρτισης είναι πολύ χαμηλή. Επιπλέον, η πλειοψηφία τους γνωρίζει τουλάχιστον μία ξένη γλώσσα (εκτός της μητρικής τους) και γνωρίζει επίσης την Ελληνική γλώσσα τουλάχιστον σε επίπεδο επικοινωνίας με τον κοινωνικό του περίγυρο καθώς και ανάγνωσης. Δυσκολίες παρατηρήθηκαν κυρίως στη γραφή της.

Οι περισσότεροι μετανάστες εργάζονται (σχεδόν το σύνολο). Η πλειοψηφία τους αναφέρει ότι εργάζεται με πλήρη απασχόληση, με μορφή αορίστου χρόνου και σε μία μόνο εργασία ενώ ταυτόχρονα δεν αναζητούν άλλη απασχόληση πλην της βασικής τους και είναι ασφαλισμένοι στο ΙΚΑ. Επίσης τα ποσοστά αυτών που δεν εργάζονται στην ειδικότητα που απέκτησαν στην χώρα τους είναι υψηλά. Τέλος, η πλειοψηφία των μεταναστών που ζουν στην περιφέρεια Αττικής, προσφεύγουν στα προσωπικά δίκτυα (φίλους, συγγενείς, γνωστούς κλπ.) στην προσπάθεια αναζήτησης

³² Το 90% του δείγματος των νόμιμα διαμενόντων.

³³ Σε ποσοστό 59,6%.

³⁴ Σε ποσοστό 81,5%.

³⁵ Σε ποσοστό 23,8%.

εργασίας ενώ είναι αξιοσημείωτο το ποσοστό αυτών που απευθύνονται στα ιδιωτικά γραφεία ευρέσεως εργασίας.

Τα αποτελέσματα της ίδιας έρευνας που αναφέρονται στα εισοδήματα των μεταναστών δείχνουν ότι οι περισσότεροι τα αξιολογούν ως ανεπαρκή αφού το μεγαλύτερο ποσοστό τους δαπανάται για την κάλυψη των πάγιων εξόδων κατοικίας και συγκεκριμένα για την πληρωμή του ενοικίου και για την υποστήριξη των άλλων μελών της οικογένειας με τη μορφή οικονομικής βοήθειας.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η πλειοψηφία των μεταναστών αξιολογεί ως ευνοϊκές τις συνθήκες διαβίωσης αυτών και της οικογένειάς τους στην ελληνική κοινωνία. Επιπλέον, οι πρωτοβουλίες μόνιμης εγκατάστασης της οικογένειας στην Ελλάδα καθώς και η θετική αντιμετώπιση της ιδέας ενός μεικτού γάμου με Έλληνα/δα εκλαμβάνονται ως στρατηγικές οι οποίες μαρτυρούν τον μακροπρόθεσμο χαρακτήρα του μεταναστευτικού τους σχεδίου.

Ως προς τα ζητήματα διαμονής και κατοικίας στην Ελλάδα διαπιστώνεται αξιόλογη σταθερότητα. Οι διαδικασίες ανεύρεσης κατοικίας χαρακτηρίζονται σχετικά εύκολες και δεν φαίνεται να διαφέρουν πολύ από εκείνες των γηγενών. Εντούτοις αναφέρονται στις μη κατάλληλες συνθήκες των κατοικιών και δεν λείπουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα φαινόμενα ρατσιστικής και ξενοφοβικής συμπεριφοράς σε βάρος τους. Τέλος, η απόκτηση μιας μόνιμης κατοικίας συμβάλλει στην απόφαση μόνιμης εγκατάστασης στην Ελλάδα και ενισχύει το αίσθημα ασφάλειας και αυτοεκτίμησης καθώς και την ισότιμη θέση των μεταναστών στη νέα χώρα υποδοχής.

Ως προς τη θρησκεία, αυτή δεν φαίνεται να παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην συμμετοχή των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και κυρίως δεν φαίνεται να τους εμποδίζει σ' αυτό. Άρα, ως προς τον άξονα της ένταξης στην αγορά εργασίας η διαφορετική θρησκεία δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα. Οπωσδήποτε σημαντικότερος είναι ο ρόλος της στον άξονα της νομιμοποίησης, της οικογένειας, της μόνιμης εγκατάστασης και της συνολικής κοινωνικής ενσωμάτωσης όπου ο παράγοντας διαφορετική θρησκεία εμφανίζει χαμηλότερα ποσοστά συμμετοχής³⁶.

---

³⁶ Στις ερωτήσεις 150 και 151 «Θα προτιμούσατε να ζείτε σε μία κοινωνία κοινού θρησκευτικού δόγματος με το δικό σας» και «Πιστεύετε ότι η ελληνική κοινωνία σας βοηθάει στο να έχετε τη δική σας πίστη» παρατηρούμε τα ακόλουθα: στην πρώτη ερώτηση, οι απαντήσεις είναι περίπου μοιρασμένες με μία κλίση προς το όχι, οι 209 απαντούν ναι (το 42,4%) και οι 284 απαντούν όχι (το 57,6%). Στην επόμενη ερώτηση τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα και κατά τη γνώμη μας ερμηνεύουν και την προηγούμενη ερώτηση. Οι 379 απαντούν ότι η ελληνική κοινωνία βοηθάει το άτομο να διατηρήσει τη δική του θρησκεία (το 76,7% των έγκυρων απαντήσεων). Μόνο 115 άτομα πιστεύουν ότι η ελληνική κοινωνία δεν βοηθάει σε αυτό (το 23,3%).

Η σχέση των μεταναστών με τους κρατικούς και δημόσιους φορείς αποδεικνύεται πολύ σημαντική για τη διαδικασία ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία. Η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται από ένταση και πυκνότητα και υπογραμμίζεται ο πρωταγωνιστικός ρόλος της αστυνομίας, της τοπικής διοίκησης, του ΟΑΕΔ και του ΙΚΑ. Εντύπωση προκαλεί η γνώμη των μεταναστών για τις δημόσιες υπηρεσίες: η διαμόρφωση της πυραμίδας με ελαφριά κλίση προς την αρνητική γνώμη, αλλά με έντονες τάσης ισορρόπησης αφού οι αντίθετες απόψεις μοιράζονται πολύ αρμονικά στα πλάγια της πυραμίδας (καλή – κακή, πολύ καλή – πολύ κακή) με τη μέτρια γνώμη στην κορυφή, δείχνει κατά τη γνώμη μας ότι η εμπειρία των μεταναστών ως προς αυτή τη σχέση, εξαρτάται από τον παράγοντα της τύχης, του που δηλαδή θα πέσουν και από την αντιμετώπιση που συναντούν από κάποιες υπηρεσίες. Θέλουμε εδώ να τονίσουμε ότι αυτή η εικόνα έρχεται σε αντίθεση με τα ευρήματα της έρευνας από τις συνεντεύξεις σε βάθος όπου η εικόνα των δημοσίων υπηρεσιών εμφανίζεται κάκιστη. Μία εξήγηση και μία ερμηνεία που μπορεί να δοθεί σε αυτή την παρατήρηση είναι ότι οι εκπρόσωποι των μεταναστών που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις δουλεύουν και προβάλλουν δύσκολες περιπτώσεις και γι αυτό μιλούν για αυτές. Αντίθετα, ο μέσος μετανάστης εμφανίζεται να έχει μία πιο φυσιολογική και πιο υγιή σχέση με τις δημόσιες υπηρεσίες γεγονός που αποτυπώνεται στην ποσοτική έρευνα. Βέβαια, οι μετανάστες στην πλειοψηφία τους πιστεύουν ότι δεν βοηθούνται από τις κρατικές υπηρεσίες κυρίως γιατί δεν βοηθούν οι μεταναστευτικοί νόμοι και η άγνοια των δημοσίων υπαλλήλων.

Ως προς το θέμα των άτυπων κοινωνικών σχέσεων των μεταναστών αποτελεί τον αντισταθμιστικό πόλο δράσης και στρατηγικής των επίσημων πολιτικών και σε αυτές τις σχέσεις εναποτίθενται μία σειρά από λειτουργίες ένταξης και ενσωμάτωσης. Πρέπει επίσης να πούμε ότι από άλλες μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί για τους μετανάστες σε άλλες χώρες, κυρίως τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών της Δυτικής Ευρώπης³⁷, φαίνεται ότι οι κοινωνικοί τους δεσμοί είναι ισχυροί και είναι αυτοί οι δεσμοί μαζί με τη μεταναστευτική στρατηγική που τους βοηθούν να παραμένουν ενταγμένοι στην κοινωνία υποδοχής. Βλέπουμε ότι οι σχέσεις είναι πολύ πυκνές και δυνατές και επιβεβαιώνουν κατά κάποιο τρόπο την αρχική παρατήρηση για τους ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς των μεταναστευτικών πληθυσμών.

---

³⁷ Βλέπε Papadopoulou D, 1994, *Les Politiques d'insertion professionnelle et d'intégration sociale des immigrés et des enfants d'immigrés, Le cas des bénéficiaires du Revenu Minimum d'Insertion*, διδακτορική διατριβή υπό τη διεύθυνση της Dominique Schnapper, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.

Εν κατακλείδι, ως προς το εάν τους αρέσει που ζουν τώρα στην Ελλάδα, το αποτέλεσμα φανερώνει μία συντριπτική πλειοψηφία με θετική απάντηση. Στην κρίσιμη ερώτηση το εάν σκέφτεστε να εγκατασταθείτε μόνιμα στην Ελλάδα, οι απαντήσεις κλείνουν προς τις θετικές απαντήσεις, αλλά όταν η ερώτηση γίνεται στο εάν θα θέλατε να ζήσετε στην Ελλάδα τα αποτελέσματα είναι πολύ πιο θετικά³⁸.

Τα βασικά προβλήματα των μεταναστών για την ενσωμάτωσή τους με ιεραρχική σειρά σπουδαιότητας είναι η άδεια παραμονής και η νομιμοποίηση που είναι στην κορυφή των απαντήσεων³⁹. Ακολουθούν η εύρεση εργασίας και τα οικονομικά προβλήματα, ο ρατσισμός και η διακριτική μεταχείριση⁴⁰.

Συμπεράσματα

Η ενσωμάτωση αποτελεί μία διαδικασία που αφορά το σύνολο των μελών μιας κοινωνίας και όχι μόνο τους μετανάστες. Δείξαμε ότι ο περιορισμός της χρήσης του όρου στους μετανάστες έχει αμερικάνικη καταγωγή, σηματοδοτώντας τη σύσταση και συγκρότηση της κοινωνίας των Ηνωμένων Πολιτειών μέσα από τη μεταναστευτική παρουσία στην αρχή του αιώνα. Η μετανάστευση αποτελεί συστατικό και δομικό στοιχείο της Αμερικανικής αστικής κοινωνίας, όχι όμως και της Ευρωπαϊκής. Το θέμα της ενσωμάτωσης για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες τίθεται διαφορετικά και για το σύνολο των πληθυσμών τους αφού αυτοί τις συγκροτούν. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους της κοινωνικής ενσωμάτωσης μόνο στους μετανάστες αποτελεί μία πολιτική πράξη με αποπροσανατολιστικό περιεχόμενο που δεν βοηθάει στην ενδυνάμωση της κοινωνικής αλληλεγγύης. Οι διαφορετικοί τρόποι ενσωμάτωσης και μεταναστευτικής πολιτικής για την κάθε χώρα εγκατάστασης αντλούν τη νομιμοποίησή τους από τις διαδικασίες συγκρότησης της εθνικής κοινωνίας. Είναι συνυφασμένοι με αυτές. Από τις «πολιτικές αφομοίωσης» των Γάλλων⁴¹ που στιγμάτισαν την αποικιοκρατική περίοδο, με κύριο στόχο την απόλυτη και ολοκληρωμένη αφομοίωση των αποικιακών πληθυσμών ως λεγόμενων «κατώτερων πολιτισμών», μέχρι τις «πολιτικές επαγγελματικής ένταξης και

³⁸ Στην πρώτη ερώτηση το ποσοστό του ναι είναι 52% και όχι ποσοστό 48%. Στη δεύτερη ερώτηση το ποσοστό του ναι 57,14% είναι και του όχι 42,86%.

³⁹ Σε ποσοστό 62,7%.

⁴⁰ Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 18,7%, 6,3%.

⁴¹ Βλ. πάνω στις αποικιοκρατικές πολιτικές και τις πολιτικές αφομοίωσης, το πολύ γλαφυρό και αναλυτικό άρθρο του Henry, 2001, σελ. 26-37.

συμμετοχής» των ξένων μεταναστών των Γερμανών, με κύριο στόχο τη διατήρηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και την προσωρινότητα στη διαμονή, υπάρχει μία ποιοτική και χρονική απόσταση περίπου δύο αιώνων που αλλάζει τελείως το εθνικό τοπίο. Κυρίως όμως υπάρχει μία διαφορετική ιστορική βάση πάνω στην οποία δομήθηκαν οι δύο κοινωνίες. Το στάδιο των «πολιτικών ενσωμάτωσης» που μεσολαβεί ιστορικά ανάμεσα στους δύο τύπους πολιτικών που αναφέραμε, αποτελεί την ενδιάμεση «λύση» στις αποτυχίες ή τις ανεπάρκειες των δύο προηγούμενων σταδίων. Έχει όμως και ένα περιεχόμενο που βρίσκεται πάντα στην επικαιρότητα λόγω των βαθέων κοινωνικο-οικονομικών κρίσεων, άλλα και σε ολόκληρο το φάσμα των θεσμών, που διανύουν οι κοινωνίες μας. Όπως και να ονομαστούν οι εθνικές πολιτικές πάνω στο θέμα της συμμετοχής των μεταναστών στον κοινωνικό και οικονομικό βίο, η μόνιμη παρουσία τους χρήζει επειγόντως θετικών μέτρων ενθάρρυνσης αυτής της συμμετοχής, γιατί όλα δείχνουν ότι οι γενιές που ακολουθούν θα αντιμετωπίσουν οξυμένο το πρόβλημα της ενσωμάτωσης της κοινωνίας τους και της ενσωμάτωσης στην κοινωνία τους όχι μόνο στο κομμάτι που αφορά στους μετανάστες αλλά στο σύνολό τους.

Η Ελλάδα αντιμετωπίζει μία σημαντική ιδιαιτερότητα. Μεταχηματίστηκε σε χρόνο ρεκόρ από κοινωνία αποστολής σε κοινωνία υποδοχής μεταναστών και καλείται να ενσωματώσει τους μετανάστες της. Ενώ εμφανίζει σημαντικά ελλείμματα στην διαδικασία οργάνωσης και ρύθμισης της νομιμοποίησης, αποτελεί τη μοναδική χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου η ανεργία στους μετανάστες είναι κατώτερη από αυτή των ελλήνων⁴². Με άλλα λόγια, οι αυστηροί όροι νομιμοποίησης ισοσταθμίζονται με τη μέχρι τώρα σχετικά εύκολη και για όλους πρόσβαση στην αγορά εργασίας, ακόμη κι εαν αυτή η αγορά δεν είναι άλλη από την αδήλωτη εργασία⁴³. Ωστόσο στη μελέτη των βασικών παραμέτρων ένταξης και ενσωμάτωσης (οικογένεια, αδήλωτη εργασία, κατοικία και εκπαίδευση των παιδιών τους) εμφανίζονται με μεγάλη σταθερότητα και υψηλή δυναμική ενσωμάτωσης, ενώ ελλειμματική εμφανίζεται η νομιμοποίηση. Παραμένει ο παράγοντας του χρόνου για να ωριμάσει καλύτερα η ελληνική κοινωνία και της κάταρριψης των εσφαλμένων στερεοτύπων και των πρόχειρων πολιτικών έτσι ώστε να ανοίξει ο δρόμος για μια

---

⁴² Βλέπε τα αντίστοιχα ποσοστά είναι % στους αλλοδαπούς και % στους Έλληνες, βλέπε Robolis S, 2008, οπ.αν.

⁴³ οπ.αν.

ουσιαστική συμμετοχή των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία στο σύνολο των θεσμών της.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Baldwin P, 1990, *The Politics of Social Solidarity*, Cambridge University Press.
- Dewitte Ph.(ed), 1999, *Immigration et intégration. L'état des savoirs*, Paris, La Découverte.
- Dubar C, 1991, *La socialisation : Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, Armand Colin, pp. 114-119 et 3eme édition 2000.
- Dubar C., 2000, *La crise des identités, L'interprétation d'une mutation*, collection le lien social, Paris, PUF.
- Durkheim E., *Le suicide. Etude de sociologie*, Paris, PUF, « Quadrige », 1990 (1897).
- Henry J-R, 2001, «De la “mère -patrie” aux marges de l'Europe: Maghrébins en France: hier et demain», στο *On ouvre les frontières? Chiche ! Et après ?* éditions. Harmattan, 2001.
- Kokkali If, 2008, *Migrations albanaises en Grèce: stratégies migratoires et modes d adaptation. Le cas de Thessaloniki*, υπό τη διεύθυνση του F. Ascher, Institut français d urbanisme, Université Paris VIII, Paris.
- Lapeyronnie D., 2003, « Quelle intégration ? », στο Bernard Loche et Christophe Martin (dir.), *L'Insécurité dans la ville. Changer de regard*, Paris.
- Papadopoulou D, 1994, *Les Politiques d insertion professionnelle et d intégration sociale des immigrés et des enfants d immigrés, Le cas des bénéficiaires du Revenu Minimum d Insertion*, διδακτορική διατριβή υπό τη διεύθυνση της Dominique Schnapper, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.
- Robolis S, 2008, *L immigration en Grèce*, ετήσια έκθεση για το SOPEMI, Paris.
- Schnapper D., 1991, *La France de l'intégration. Essai sur l'histoire de la nation*, Paris, édition Gallimard.
- Schnapper D, 2002, *La relation a l'autre*, Paris, édition Gallimard.
- Stjerno S, 2004, *Solidarity in Europe, The History of an idea*, Cambridge University Press
- Weber M., 1995, *Economie et Société*, tom.1 et 2, Paris, éd. Plon.
- William I. Thomas, Florian Znaniecki, 1922, *The Polish Peasant in Europe and America*, Chicago University Press, 1918-1920.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΓΣΕΕ, 2005, *"Παρατηρήσεις ΓΣΣΕ στο σχέδιο νόμου περί εισόδου, διαμονής και κοινωνικής ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια"*.

Δημουλάς Κ. Παπαδοπούλου Δ., (επ. ευθ. και επιμ.), 2005, *Μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής*, σειρά Μελέτες του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.

Δημουλάς Κ. και Κριατσιώτη Β., 2007, *Υπόμνημα ΙΝΕ-ΓΣΕΕ αναφορικά με τη μετανάστευση και προτάσεις μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα.

Καψάλης Α., 2005, "Ο Νόμος 3386/2005: το "νέο" θεσμικό πλαίσιο για τη μετανάστευση", *Ενημέρωση*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, αρ. 123, σελ. 2-13.

Μπάγκαβος Χ. Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ., (επιμ), 2008, *Η παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην ελληνική κοινωνία*, σειρά Μελέτες του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.

Μπάγκαβος Χ. Παπαδοπούλου Δ., (επιμ), 2006, *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.

Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., 2003, *Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική*, σειρά μελέτες 15, εκδόσεις ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ντυρκάιμ Ε, 1974, *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, Αθήνα, εκδόσεις Αναγνωστίδη.

Παπαδοπούλου Δ., (επιμ και επ. ευθ), 2007, *Η νομιμοποίηση ως παράγοντας κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, www.inegsee.gr.

Παπαδοπούλου Δ, 2007, «Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών: Από μία στερεοτυπική σε μία συμμετοχική πραγματικότητα», αφιέρωμα στη Μετανάστευση στο περιοδικό *Γεωγραφίες*.

Schnapper D, 2008, *Η Κοινωνική ενσωμάτωση. Μία σύγχρονη προσέγγιση*, για την ελληνική μετάφραση πρόλογος επιμέλεια Δέσποινα Παπαδοπούλου, Αθήνα, εκδ. Κριτική.

Schnapper D., 2000, *Η Κοινωνία των Πολιτών. Δοκίμιο πάνω στην ιδέα του έθνους*, για την ελληνική μετάφραση πρόλογος επιμέλεια Δέσποινα Παπαδοπούλου, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.

Συνήγορος του Πολίτη, 2006, Παρατηρήσεις που αφορούν στην "Διαδικασία νομιμοποίησης διαμονής αλλοδαπών (άρθρο 91 ν. 3386/2005)", οι οποίες εστάλησαν στις 2/01/2006 προς τα Υπουργεία Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και Δημόσιας Τάξης.

Συνήγορος του Πολίτη, 2005α, Παρατηρήσεις Συνηγόρου του Πολίτη επί το επεξεργασία "Σχέδιο νόμου περί εισόδου, διαμονής και κοινωνικής ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια"

Συνήγορος του Πολίτη, 2005β, Παρατηρήσεις που αφορούν σε "Θέματα μεταβατικών διατάξεων ν. 3386/2005)", οι οποίες εστάλησαν στις 4/10/2005 προς τα Υπουργεία Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και Δημόσιας Τάξης.

Συνήγορος του Πολίτη, 2001α, "Προτάσεις Συνηγόρου του Πολίτη επί της τροποποίησης του Ν. 2910/2001".

Συνήγορος του Πολίτη, 2001β, "Ειδική έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη σχετικά με τα προβλήματα εφαρμογής του νόμου 2910/2001".

Ταίνις Φ., 1975, *Κοινότητα και Κοινωνία*, Αθήνα, εκ. Αναγνωστίδη.

Πηγές

- **Μεταναστευτικές πολιτικές στην Ε.Ε.**

- ◆ Σύμβαση της Γενεύης για το Καθεστώς πολιτικού πρόσφυγα, Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ
- ◆ Κώδικας Γαλλικής Ιθαγένειας
- ◆ Νόμος περί Γερμανικής Ιθαγένειας
- ◆ Ανακοίνωση Συνόδου Κορυφής της Σεβίλλης
- ◆ Ανακοίνωση Συνόδου Κορυφής του Τάμπερε
- ◆ Απόφαση Συμβουλίου Λάακεν
- ◆ Σύμβαση του Δουβλίνου
- ◆ Συνθήκη του Σέγκεν
- ◆ Συνθήκη του Άμστερνταμ
- ◆ Ευρωπαϊκές Συνθήκες
- ◆ Ευρωπαϊκή Νομοθεσία
- ◆ COM (2001) 303, 31/10/2000
- ◆ COM (2000) 757, 22/11/2000
- ◆ COM (2001) 55, 20/07/2001
- ◆ COM (2001) 510, 12/09/2001
- ◆ COM (2001) 447, 13/08/2001
- ◆ COM (2001) 181, 25/09/2001
- ◆ COM (2001) 387, 11/07/2001
- ◆ COM (2001) 127, 13/03/2001
- ◆ COM (2001) 386, 24/09/2001
- ◆ COM (2001) 624, 02/07/2001
- ◆ COM(2000) 567
- ◆ COM (2002) 0071, 11/02/2002

- ◆ 12004V/PRO/22, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C310 της 16/12/2004 σ.0362-0363.
- ◆ 12002E069, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C325 της 24/12/2002 σ.0061-0061
Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C340 της 10/11/1997 σ.0204.
- ◆ Οδηγία της ΕΕ 2004/83/ΕΚ του Συμβουλίου, της 29^{ης} Απριλίου 2004

- **Μεταναστευτικές πολιτικές στην Ελλάδα**

- ◆ Νόμος 1991, 1975/91
- ◆ Π.Δ. 1997, 358/97 και 359/97
- ◆ Νόμος 2001, 2910/2001 (ΦΕΚ 91^Α)
- ◆ Νόμος 2005, 3386/2005
- ◆ Εγκύκλιος αριθμ.53, 09/08/2007 - «Παροχή διευκρινίσεων για την εφαρμογή των διατάξεων του ν.3386/2005 όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με τις διατάξεις του ν. 3536/2007».
- ◆ Διμερείς συμβάσεις
- ◆ Ειδικές ρυθμίσεις όρων παραμονής (βορειοηπειρώτες-ελληνοπόντιοι)
- ◆ Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας
- ◆ Επίσημες Εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη

